

ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ В УКРАЇНСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ XV–XVI СТ.

THE CONCEPT OF CRIME IN UKRAINIAN CRIMINAL LAW OF THE XV–XVI CENTURIES

Подорога Л.В., аспірант кафедри теорії та історії держави і права

Державний податковий університет

У статті досліджено розвиток поняття злочину в українському кримінальному праві XV–XVI ст. Метою даної статті є доведення існування даного процесу у визначених хронологічних рамках, а також сутності змін у понятті злочину протягом досліджуваного періоду. Акцентовано увагу на низці ключових термінів, які відображали поняття злочину («проступок», «виступ», «вчинок», «образа покою посполитого», «спротив праву посполитому», «винен», «кривда», «гвалт», «шкода», «гріх»), які відображали суспільну небезпеку і шкідливість будь-якого злочину і віддзеркалювали формальний, матеріальний та релігійний елементи. Доведено, що посиленню ролі у понятті злочину релігійного елементу сприяла та важлива роль, яку відігравала у житті суспільства релігія. Доведено, що на протязі XV–XVI ст. відбувається генеза поняття злочину. Виявлено, що основними тенденціями цього процесу були: сталість матеріального елементу у понятті злочину; посилення у понятті злочину формального та релігійного елементу (злочин розглядався як діяння гріховне); закріплення домінуючої ролі формального елементу. Про це свідчить існування термінів, які відображали саме формальну сторону поняття злочину. Зберігався об'єктивний елемент злочину. Встановлено істотне збільшення протягом XV–XVI ст. кількості об'єктів злочинних посягань (особа, її життя, здоров'я та честь, право власності, права сім'ї, права шляхти, інтереси християнської церкви, релігія, норми права, моралі, суспільний спокій, інтереси держави, правосуддя, порядок здійснення службовими особами своїх повноважень, проходження військової служби, порядок управління). З'ясовано, що у досліджуваній період відбувається розвиток поняття суб'єкта злочину, що виявилось у поступовому переході від формування перших понять про відповідальність особи, неосудність за станом здоров'я та віком до оформлення норм щодо віку відповідальності, збільшення вікової межі відповідальності, законодавчого закріплення норм щодо рівної відповідальності усіх мешканців держави, відповідальності чужинців, більш детального визначення умов відповідальності неосудних осіб. Виявлено, що за нормами Литовського Статуту до кримінальної відповідальності притягувались усі піддані монарха, а також іноземці.

Ключові слова: доба Середньовіччя, Україна, литовсько-руський період, українське кримінальне право, розвиток, поняття злочину.

The article examines the development of the concept of crime in Ukrainian criminal law of the fifteenth – sixteenth centuries. The purpose of this article is to prove the existence of this process within a certain chronological framework, as well as the essence of changes in the concept of crime during the period under study. The author focuses on a number of key terms which reflected the concept of crime ("misdemeanor", "speech", "act", "insult to the peace of the Commonwealth", "resistance to the right of the Commonwealth", "guilty", "offence", "violence", "harm", "sin"), which reflected the public danger and harmfulness of any crime and reflected the formal, material and religious elements. It is proved that the important role played by religion in the life of society contributed to the strengthening of the role of the religious element in the concept of crime. It is proved that during the fifteenth – sixteenth centuries the genesis of the concept of crime took place. It is found that the main trends of this process were: the constancy of the material element in the concept of crime; strengthening of the formal and religious element in the concept of crime (crime was considered as a sinful act); consolidation of the dominant role of the formal element. This is evidenced by the existence of terms that reflected the formal side of the concept of crime. The objective element of the crime was preserved. A significant increase in the number of objects of criminal encroachments (a person, his/her life, health and honour, property rights, family rights, rights of the gentry, interests of the Christian Church, religion, rules of law, morality, public peace, interests of the State, justice, the procedure for exercising of powers by officials, military service, and the procedure of governance) was established during the XV–XVI centuries. It is found that during the period under study, the concept of a criminal subject evolved, which manifested itself in a gradual transition from the formation of the first concepts of person's liability, insanity due to health and age to the formulation of the rules on the age of liability, increase of the age limit of liability, legislative consolidation of the rules on equal liability of all residents of the State, liability of foreigners, and more detailed definition of the conditions of liability of insane persons. It is found that under the Lithuanian Statute, all subjects of the monarch, as well as foreigners, were held criminally liable.

Key words: Middle Ages, Ukraine, Lithuanian-Russian period, Ukrainian criminal law, development, concept of crime.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що в українському кримінальному праві XV–XVI ст. відбувається розвиток поняття злочину. Можна говорити про три тенденції вказаного розвитку. Основним лейтмотивом даного процесу стає поступове закріплення у понятті злочину домінуючої ролі формального елементу, що й було відображено у правових пам'ятках другої половини XV–XVI ст.

Як справедливо зазначає П. П. Музиченко, «Поняття злочину все більше зміщується в сферу порушення правової норми» [1, с. 139]. Цьому процесу сприяв розвиток загальної культури населення, що відбулось і на генезисі правосвідомості як суспільства, так і законодавця.

Кожне злочинне діяння, незалежно від того, на який об'єкт воно посягало, розглядалось як таке, що порушувало норму права (як писаного, так і неписаного).

Так, у пункті 4 Жалуваної грамоти короля Казимира 1457 р. зазначається: «Також за проступок, який коли відбудеться, ніхто інший, тільки той винуватець, хто проступить, відповідно до права християнського повинен бути страчений» [2, с. 6]. Отже, «проступок» – це, очевидно, узагальнене поняття злочину, що відображає посягання на один із об'єктів правової охорони.

У Судебнику Казимира 1468 р. для більш чіткішого визначення протиправного характеру злочину вживається

термін «виступ з права» (ст. 12) [2, с. 13]. У Литовському Статуті порушення норми права називається «виступ», «вчинок», «образа покою посполитого», «спротив праву посполитому», «винен» тощо.

На нашу думку, дані терміни досить переконливо відображали суспільну небезпеку і шкідливість будь-якого злочину і віддзеркалювали, по суті, формальний елемент. Фактично, «виступ», «вчинок», «образа покою посполитого» – це загальні назви злочину, як порушення норми права.

Слід зазначити, що за умов існування у той період значної кількості норм звичаєвого права, які повністю до Литовського Статуту не увійшли, злочин варто розглядати як порушення не тільки законодавчих норм, а й звичаєвих.

Якщо формальний елемент міститься в усіх видах протиправних діянь, то матеріальний – лише у злочинах, які посягали на особу або її майнові права тощо, і передавались поняттям «кривда» (він мав кілька специфічних термінів: «гвалт» – посягання як на особу, так і на її майнові права, «шкода» – спричинення особі майнових збитків).

Термін «кривда» був узагальнюючий і використовувався для позначення посягань на охоронювані нормами права інтереси особи. Саме тому у Жалуваній грамоті Казимира 1457 р., Судебнику Казимира, Литовському Статуті поняття злочину виражається у термінах «гвалт»,

«шкода», «кривда», а у вказаних пам'ятках, а також листах-привілеях, окружних королівських грамотах багато місця відведено захисту прав особи [2, с. 10–14; 3; 4; 5].

Отже, матеріальний елемент обов'язково пов'язується із спричиненням особі моральної, фізичної та матеріальної шкоди. Значущою причиною існування матеріального елемента є відсутність розуміння у суспільстві чіткої розмежованості між злочином і цивільним правопорушенням. Тому у понятті злочину відображений і приватний погляд.

Таким чином, злочин спричинював шкоду об'єктам захисту (посягання на державну владу, інтереси держави, християнську церкву, релігію, моральні традиції та звичаї, суспільний мир, права сім'ї, особу, її життя, здоров'я, честь, свободу, її майнові права, права окремих станів, зокрема, шляхетського), відтак, у понятті злочину віддзеркалювався матеріальний підхід. Як справедливо відзначає С. В. Кудін, «Значущою причиною існування матеріального елемента є відсутність у суспільстві чіткої розмежованості між злочином і цивільним правопорушенням» [6, с. 134–135].

Іншою тенденцією було посилення у понятті злочину релігійного елемента, адже специфіка світогляду епохи Середньовіччя вплинула на релігійне забарвлення поняття злочину. Саме тому в українському кримінальному праві досліджуваного періоду злочин визначався і як гріх; злочин все більше ототожнювався із гріхом; будь-які правопорушення йшли врозрід із «правом християнським», а «пан Бог тим буває ображений» [2, с. 5, 6; 3, с. 207; 4, с. 156, 158; 5, с. 288, 292, 294].

Даному процесу сприяла та важлива роль, яку відіграла у житті суспільства релігія. Як стверджує Я. Падох, «Злочин, поза порушенням приватного добра і норм обов'язкового права, є ще гріхом, тобто порушенням Божої волі і аморальним вчинком» [7, с. 37].

Не дивно, що і злочинців карали за Божим законом. Тому і застосовували поряд із світськими карами церковну покуту – коли злочинець на великі свята стояв біля входу до церкви і розповідав прихожанам про свій злочин (гріх).

Так, у II редакції Литовського Статуту, XI розділі, 16 статті зазначається, що за вбивство батьками своїх дітей вони мають «спокутувати і визнавати явно найвищий гріх свій», у III редакції Литовського Статуту, XI розділі, 15 статті повідомляється, що особа, яка побила вагітну шляхтянку, має «у дверей костьолу стояти і гріх свій визнавати» [4; 5] тощо.

Характерними є такі речові звороти, як: «і тим не менш пана Бога до гніву побуджають»; «яких нехай сам Господь Бог судить»; «чого не дай Боже якщо би притрапило» (III редакція Литовського Статуту, XII розділ, 1 стаття) [8, с. 80, 88] та ін.

Нарешті, поняття злочину все більше формалізується, ототожнюється із порушенням норми права, у ньому все більше проглядається не лише приватний погляд, але й суспільний. Саме для цього у правових пам'ятках дуже часто використовуються такі терміни як «проступок», «ображення покою посполитого», «выступ из права», «спротивенъ праву посполитому» [128, с. 6, 13; 46, 49, 50].

Усвідомлення у суспільстві злочину як діяння гріховного сприяло визнанню деяких з них як вчинків ганебних, аморальних, що мало і своє практичне значення. Так, за деякі ганебні злочини (зрада державі, втеча з поля бою, вбивство «таємним») способом, вбивство батьків тощо), шляхтичі втрачали свою честь.

У Судебнику Казимира 1457 р., Литовському Статуті, інших актах XVI ст. було відображено розвиток в українському кримінальному праві поняття суб'єкта злочину. Так, суб'єктом злочину згідно з Литовським Статутом визнавався будь-який мешканець держави (I редакція Литовського Статуту, I розділ, 1 стаття; II редакція Литовського Статуту, I розділ, 1 стаття; III редакція Литовського Статуту, I розділ, 1 стаття) [3, с. 2; 4, с. 15; 5, с. 1].

Слід зазначити, що юрисдикції кримінального закону підлягав і великий князь (король). Так, в одній з постанов Бельського привілею 1564 р. говорилось, що «уся шляхта без винятку, почав від старшого по нас Господаря аж до найменшого в одне рівне право в однаковій а не по-іншому суд могли підпадати» [4, с. 7].

Можна засвідчити і те, що у XVI ст. законодавчо закріплюється відповідальність чужинців (II редакція Литовського Статуту, I розділ, 17 стаття; III редакція Литовського Статуту, I розділ, 1 стаття) [4, с. 23; 5, с. 1].

Так, у III редакції Литовського Статуту, I розділі, 1 статті зазначається, що «постановили, що всім обивателям усіх земель панства нашого усіх підданих наших, і усіх станів тими одними правами і артикулами судити маємо, так же чужоземці тим же правом мають бути судимі» [5, с. 1].

Подібне, на наш погляд, зумовлювалось впливом на розвиток правосвідомості законодавця традиційного позитивного відношення у суспільстві до рівності усіх вільних. Як наслідок, законодавець вносить у правові акти відповідні норми.

Ми вважаємо, що у ту добу це було досить прогресивним, враховуючи те, що за Литовським Статутом, як правило, відповідальність різних станів населення була неоднаковою і зазначене відношення у суспільстві до рівності вільних у багатьох випадках не було відображено.

Якщо говорити про вік, з якого наступала відповідальність, то вже у ст. 1 Судебника Казимира йшлося, що від покарання звільняються діти, яким менше 7 років («а якщо будуть малі діти, менш сіми років, то вони у тому невинні» [2, с. 11] У II редакції Литовського Статуту, XIV розділі, 8 статті встановлено новий вік – 14 років. III редакція ще більше підвищує вік відповідальності, встановлюючи його з 16 років (XIV розділ, 11 стаття) [4, с. 180; 5, с. 369].

Саме з цього віку особа підлягала покаранню. Іншими словами, суб'єктом злочину визнавалась особа, яка мала на момент вчинення нею злочину 16 років. Подібне свідчить про значний вплив на розвиток правосвідомості законодавця еволюції гуманістичних поглядів українського суспільства.

Достатньо цікавим є питання щодо визначення кола неосудних осіб, тобто, тих, хто не вважався суб'єктом злочину. Такими були неповнолітні у віці до 16 років. Поняття неосудності за станом здоров'я (психічна хвороба, божевілля – «шаленість») знаходилося ще у стані формування, визначались умови звільнення таких осіб до відповідальності, втім стан здоров'я у деяких випадках не звільняв від кримінальної відповідальності.

З однієї сторони, психічно хворий звільнявся від відповідальності за заочну обмову господаря, наклеп, вбивство з намови іншого (III редакція Литовського Статуту, I розділ, 4 стаття; IV розділ, 105 стаття; XI розділ, 38 стаття) [5, с. 4, 194, 311]. З іншої, «шалені» піддаються покаранням за злочини, скоєні ними самостійно, але не на загальних підставах.

Загалом, відповідальність психічно хворих була менш суворою. Наприклад, якщо божевільний вирвався з відповідної установи і когось вбив, то за вбивство вони каралися торемним ув'язненням терміном на 1 рік та 1,5 місяця.

Але нормами Литовського Статуту 1588 року передбачаються покарання на загальних підставах для тих психічно хворих, у яких можливе тимчасове відновлення свідомості. Такі особи, які вчинили, наприклад, вбивство в стані «шаленства», мали бути карані на горло (XI розділ, 35 стаття) [5].

Висновки. Таким чином, на підставі проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки:

1. Протягом XV–XVI ст. відбувається розвиток поняття злочину. Основними тенденціями цього процесу були: сталість матеріального елемента у понятті злочину; посилення у понятті злочину формального та релігійного

елементу (злочин розглядався як діяння гріховне); закріплення домінуючої ролі формального елемента. Про це свідчить існування термінів, які відображали саме формальну сторону поняття злочину.

Зберігався об'єктивний елемент злочину. Також збільшується кількість об'єктів злочинних посягань (особа, її життя, здоров'я та честь, право власності, права сім'ї, права шляхти, інтереси християнської церкви, релігія, норми права, моралі, суспільний спокій, інтереси держави, правосуддя, порядок здійснення службовими особами своїх повноважень, проходження військової служби, порядок управління).

2. У досліджуваний період відбувається розвиток поняття суб'єкта злочину, що виявилось у поступовому переході від формування перших понять про відповідальність особи, неосудність за станом здоров'я та віком до оформлення норм щодо віку відповідальності, збільшення вікової межі відповідальності, законодавчого закріплення норм щодо рівної відповідальності усіх мешканців держави, відповідальності чужинців, більш детального визначення умов відповідальності неосудних осіб. За нормами Литовського Статуту до кримінальної відповідальності притягувались усі піддані монарха, а також іноземці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Товариство «Знання» КОО, 1999. 662 с.
2. Законодавчі акти Великого князівства Литовського XV–XVI вв. / за ред. І. І. Яковкіна. Київ: Державне соціально-економічне видавництво, 1936. 153 с.
3. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / гол. ред. С. Ківалов. Одеса : Юридична література, 2002. Т. 1. 464 с.
4. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / гол. ред. С. Ківалов. Одеса : Юридична література, 2003. Т. 2. 560 с.
5. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / гол. ред. С. Ківалов. Одеса : Юридична література, 2004. Т. 3. 672 с.
6. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст.: дис....канд.юрид.наук : 12.00.01. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2001. 226 с.
7. Падох Я. Нарис історії українського карного права : монографія. Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. 128 с.
8. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / за ред. І. Крип'якевича. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 381 с.